

Karina Jarzyńska <https://orcid.org/0000-0001-9568-4027>
Uniwersytet Jagielloński
karina.jarzynska@uj.edu.pl

Kanon(y) i wspólnoty – uwagi wstępne

Canon(s) and Communities – Introductory Remarks

Od publikacji książki *Kanon i obrzeża* pod redakcją Ingi Iwasiów i Tatiany Czerskiej minęło ponad 15 lat, w ciągu których polska humanistyka przeszła daleką drogę. Postępujące umiędzynarodowienie kultury i nauki zaowocowało wzmożoną refleksją na temat miejsca polskich tekstów artystycznych w kanonie literatury światowej – czemu poświęcony był pierwszy numer ubiegłorocznych „Kontekstów Kultury”¹. Przyszedł czas na podjęcie osobnego namysłu nad pytaniem o to, jak zmienił się – i wciąż zmienia – polski kanon literacki, jakie kryteria o tym decydują i jaka wspólnota narodowa wyłania się w tym procesie. Być może, jak sugerujemy w tytule numeru, zamiast prób definiowania jednego kanonu i jednej wspólnoty wypada uznać, że we współczesnej Polsce mamy do czynienia z pluralizmem obu tych, wzajemnie powiązanych, fenomenów. O wielości kanonów można też mówić w odniesieniu do kanonu narodowego i transnarodowego, które mogą siebie wzajemnie określać, mogą też ze sobą konkurować².

Prezentowany numer zadaje pytanie nie tylko o uwarunkowania kanonu literatury w lokalnym kontekście kulturowym, ale także o kanon jako taki: Jak się staje? Czym jest? Do klasycznych pozycji na ten temat należy *Zachodni kanon* Harolda Blooma niedawno przetłumaczony na język polski (Warszawa 2019). Na pytanie o źródło kanoniczności amerykański krytyk odpowiada: jest nim

¹ Zob. m.in. A. Kremer, *Przekłady, kanony, przemieszczenia*, „Konteksty Kultury” 2020, nr 1. Waznym wkładem w ten namysł jest niedawno opublikowana książka *Światowa historia literatury polskiej. Interpretacje*, red. M. Popiel, T. Bilczewski, S. Bill, Kraków 2020.

² Dobrym materiałem, który pozwoliłby prześledzić te zależności, jest – jak sądzę – polska recepcja twórczości Olgi Tokarczuk w ostatnich latach.

geniusz autora wpisujący w dany tekst unikatową jakość estetyczną, pozwalającą czytelnikowi osiągnąć niewiele mniej niż zbawienie. Czy zgadzamy się dzisiaj z Bloomem? Czego szukamy w literaturze i czy to, czego szukamy jako jednostki, jest tym samym, co uważamy za pożądane z punktu widzenia wspólnoty, którą chcielibyśmy współtworzyć? Jakie są granice tej wspólnoty?

Rozwój *canon studies* na świecie prowadzi w kilku kierunkach. Zainteresowania postkrytycznej humanistyki przesunęły punkt ciężkości z rozważań nad kanonem jako formą przemocy symbolicznej na badanie go jako podstawy wzajemnego zrozumienia i pola negocjowania wartości, które mogłyby ograniczyć eskalujące nierówności społeczne i degradację planety. Badacze są także zainteresowani rozpoznawaniem wpływu, jaki mają historycznie zmienne założenia dotyczące kanonu na kształt kultury współczesnej, oraz porównywaniem przebiegu tych procesów w różnych regionach (por. *Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics*, Brill 2021). Dostrzega się też wielość kanonów i wspólnot w obrębie jednego regionu, podejmując między innymi badania nad specyfiką literatury dziecięcej (*Canon Constitution and Canon Change in Children's Literature*, Routledge 2019). Nowe pytania pociągają za sobą rozwój technologii cyfrowych i zmiany w kulturze czytania, utrudniające uwspólnianie wiedzy i hierarchizację treści.

Numer otwiera tekst słoweńskiego profesora Marka Juvana, autora między innymi książki *Worlding a Peripheral Literature* („Uświatawianie literatury peryferyjnej”, Palgrave Macmillan 2019), korzystającej z najnowszych ustaleń w studiach nad kanonem, które odwołują się do teorii systemów-światów. Badacz analizuje strategię autolegitymizacji rodzącego się słoweńskiego systemu literackiego, wykorzystujące prestiż kosmopolitycznych wzorców klasycznego kanonu i dokonujące jego „indygenizacji”. Szczególnie figura Parnasu jako tropu samej kanoniczności służyła według badacza słoweńskim poetom romantycznym jako narzędzie „uświatowienia” własnej twórczości. Perspektywa wypracowana przez Juvana rzuca nowe światło tyłeż na proces autonomizacji polskiej literatury narodowej w okresie romantyzmu, co na współczesne starania o jej przekształcenie.

W ostatnich latach różni polscy literaturoznawcy – niezależnie od siebie – zainicjowali projekty będące wyzwaniem dla dotychczas dominującej narracji historycznoliterackiej przez eksponowanie nienormatywnych tożsamości autorów kanonicznych bądź przypomnianie marginalizowanych tradycji. Mam tu na myśli zwłaszcza zbiorowe opracowanie *Marani literatury polskiej*³, powstałe w wyniku prac zespołu grantowego, który stawiał sobie za cel rozpoznanie różnych trybów literackich interferencji żydowskości i polskości w XX wieku, uwzględniające między innymi szczególnie, postsekularny charakter wyłaniających się w tym dialogu teologii. Członkowie zespołu prezentują wiele tego typu rozpoznań i przekonująco za nimi argumentują, dzięki czemu twórczość takich przedstawicieli

³ *Marani literatury polskiej*, red. P. Bogalecki, A. Lipszyc, Kraków 2020.

polskiego hiperkanonu – by posłużyć się określeniem Davida Damroscha⁴ – jak Bruno Schulz, Jan Brzechwa i Stanisław Lem, zyskuje pogłębione odczytanie, czyniące ów kanon bardziej różnorodnym pod względem zawartego w nim kulturowego i religijnego imaginarium nawet bez poszerzania jego granic⁵. W niniejszym numerze zabiera głos inicjatorka tego projektu, Agata Bielik-Robson, której artykuł eksploruje pojęcie niekanoniczności w kontekście pisarstwa Jacques’a Derridy. Autorka uważa Derridę za modelowego marana, który „nie daje się wymierzyć żadną miarą, na której przecież zasadza się każdy kanon”. Dzięki temu filozof ten (podobnie jak niejeden literat) pozostaje w pozycji pozwalającej mu opierać się hegemonii wszelkiego gotowego dyskursu. Paradoksalnie ta postawa okazuje się warunkiem możliwości osiągnięcia wysokiej jakości tekstu, obok którego czytelnicy nie mogą i nie chcą przechodzić obojętnie.

Projektem nakierowanym na podobne operacje na kanonie jest antologia *Dezorientacje*⁶, którą w niniejszym numerze zrecenzowała Ewa Chudoba. Zwraca ona uwagę zarówno na bogactwo nieheteronormatywnej tematyki i queerowej poetyki, wyeksponowanym dzięki tej publikacji w obrębie funkcjonującego polskiego kanonu literatury, jak i na fakt, że teksty uważane dotąd za kanon literatury środowiskowej (subkulturowej?) gejowskiej i lesbijskiej w rezultacie umieszczenia w tej książce mają szansę na przemieszczenie do szerszego obiegu i zyskanie uznania, które odpowiadałoby zachodzącym we współczesnej Polsce zmianom kulturowym.

Krytyczno- i historycznoliteracka praca nad aktualizującą rewizją i reinterpretacją kanonu pozostaje sprzężona z pracą *stricte* literacką (o czym mowa między innymi we wspomnianym już artykule Marka Juvana). Literackiej polemiki z polskim kanonem dotyczy artykuł Dobromiły Księskiej, prezentujący z tej perspektywy powieść Jacka Dehnela *Ale z naszymi umarłymi* (Kraków 2019). Autorka przygląda się temu, jak kanonizacja rozumiana jako ujednoczenie, przyłożenie jednej miary do wszystkich członków narodu – a w dalszej perspektywie do ludzi w ogóle – zostaje przez pisarza narracyjnie powiązana z instrumentalizacją dziedzictwa romantycznego i wzrostem postaw nacjonalistycznych.

Według autora kolejnego artykułu, Ireneusza Ziemińskiego, negatywne skutki rozmaitych uproszczeń miałyby w swej twórczości uwydatniać także Henryk Sienkiewicz. Badacz podkreśla, że proza polskiego noblisty ma istotny wymiar

⁴ D. Damrosch, *Literatura światowa w dobie postkanonicznej i hiperkanonicznej*, tłum. A. Tenczyńska [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski, Kraków 2010.

⁵ Projektem, któremu zdaje się przyświecać intencja poszerzenia o nowe konteksty teologiczne granic dziedzictwa kulturowego, jakie polska wspólnota narodowa uznaje za wartość pamięci i kultury, są *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939*. Rezultatem projektu jest pięć tomów, które ukazywały się w latach 2019–2020 w Wydawnictwie Uniwersytetu Gdańskiego we współpracy z Wydawnictwami Uniwersytetu Warszawskiego, ostatni z nich to *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939*, t. 5: *Idee przewodnie*, red. M. Dobkowski, T. Cegielski, Gdańsk–Sopot–Warszawa 2020.

⁶ *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, wstęp, wyb. i oprac. A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, Warszawa 2021.

filozoficzny dzięki temu, że dekonstruuje mity: prawdy obiektywnej i dającego się uchwycić sensu życia, chrześcijaństwa jako religii pokoju i miłości, szlachetności rycerskiej walki, kobiety jako obiektu męskiej adoracji, naturalności binarnego podziału na społeczne role kobiece i męskie, wreszcie, dekonstruuje także kolonialny przesąd o wyższości kultury białych ludzi (tu między innymi mowa o *W pustyni i w puszczy*, powieści, której pozycja na liście lektur szkolnych była ostatnio przedmiotem dyskusji wywołanej przez wypowiedź posła Macieja Gduli⁷).

Twórczości Henryka Sienkiewicza dotyczy również artykuł Michała Zająca, który interpretuje nowelę *Janko Muzykant* jako opowieść o pragnieniu koncentrującym się wokół muzyki i ucieleśniających ją skrzypiec. Rozpoznanie przez bohatera głębokiej natury swojej relacji z instrumentem byłoby w świetle koncepcji psychoanalitycznych podstawą do rozwinięcia się dojrzałej podmiotowości, choć proces ten zostaje w noweli w symptomatyczny sposób zablokowany – inaczej niż w przywoływanej przez badacza powieści *Cudzoziemka* Marii Kuncewiczowej.

Artykuł Magdaleny Brodackiej-Dwojak dotyczy kilku najnowszych publikacji dotyczących mitologii środkowoeuropejskich: ich genezy, charakteru i konsekwencji dla kultury współczesnej, także w kontekście trwającego kryzysu migracyjnego, będącego konsekwencją zmian klimatycznych, wojen na Biskim Wschodzie i globalnych stosunków ekonomicznych⁸. Jak podsumowuje badaczka: „nie mit szczęśliwego zakończenia, postępu czy Unii Europejskiej zapewniającej demokratyzację i tolerancję zadomowił się w środkowoeuropejskiej wyobraźni, ale powrót mitu obcego oraz głębokiej nieufności wobec mentalności kosmopolitycznej czy też wielokulturowej”. Taka konstatacja prowokuje do dalszej refleksji nad relacją współtworzących te mity tekstów literackich i negocjujących własną tożsamość wspólnot.

Ważny komentarz do pytań, jakie stawiane są w prezentowanym numerze, przynoszą wypowiedzi Aleksandra Fiuta z wywiadu przeprowadzonego przez niżej podpisaną. Podkreśla on zarówno cenną wieloznaczeniowość utworów kanonicznych, jak i wielowarstwowość tożsamości podmiotów i wspólnot, dla których kanon bywa narzędziem samookreślenia. Dzieli się także swoim doświadczeniem współtwórcy owego narzędzia, zarówno w roli krytyka i historyka literatury, jak i nauczyciela akademickiego.

Karina Jarzyńska
Redaktor prowadząca zeszytu

⁷ Zob. m.in. E. Dłużewska, *Posel Lewicy domaga się wycofania „W pustyni i w puszczy” z listy lektur. „Przestańmy zatruwać dzieci”*, „Gazeta Wyborcza”, 4.03.2021, <https://wyborcza.pl/7,75410,26849114,posel-lewicy-chce-wycofania-z-listy-lektur-w-pustyni-i-w-puszczy.html>, dostęp: 24.11.2021.

⁸ Zob. M. Masłowski, *Mity i symbole polityczne Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2020; L. Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, tłum. T. Bieroń, Kraków 2020; T. Snyder, *Droga do niewolności. Rosja, Europa, Ameryka*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2019; I. Krastew, *Co po Europie?*, tłum. A. Gustowski, Warszawa 2018.

Bibliografia

- Bloom H., *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków*, tłum. B. Baran, M. Szczubiałka, Warszawa 2019.
- Canon Constitution and Canon Change in Children's Literature*, red. B. Kümmerling-Meibauer, A. Muller, London 2019.
- Damrosch D., *Literatura światowa w dobie postkanonicznej i hiperkanonicznej*, tłum. A. Tenczyńska [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski, Kraków 2010.
- Dehnel J., *Ale z naszymi umarłymi*, Kraków 2019.
- Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, wstęp, wyb., oprac. A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, Warszawa 2021.
- Dłużewska E., *Posel Lewicy domaga się wycofania „W pustyni i w puszczy” z listy lektur. „Przestańmy zatruwać dzieci”*, „Gazeta Wyborcza”, 4.03.2021, <https://wyborcza.pl/7,75410,26849114,posel-lewicy-chce-wycofania-z-listy-lektur-w-pustyni-i-w-puszczy.html>, dostęp: 24.11.2021.
- Juvan M., *Worlding a Peripheral Literature*, London 2019.
- Kanon i obrzeża*, red. I. Iwasiów, T. Czerska, Kraków 2005.
- Krastew I., *Co po Europie?*, tłum. A. Gustowski, Warszawa 2018.
- Kremer A., *Przekłady, kanony, przemieszczenia*, „Konteksty Kultury” 2020, nr 1.
- Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics: 19th to Early 20th Century*, red. A. Kučinskiene, V. Seina, Leiden 2021.
- Marani literatury polskiej*, red. P. Bogalecki, A. Lipszyc, Kraków 2020.
- Masłowski M., *Mity i symbole polityczne Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2020.
- Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939, t. 5: Idee przewodnie*, red. M. Dobkowski, T. Cegielski, Gdańsk–Sopot–Warszawa 2020.
- Snyder T., *Droga do niewolności. Rosja, Europa, Ameryka*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2019.
- Światowa historia literatury polskiej. Interpretacje*, red. M. Popiel, T. Bilczewski, S. Bill, Kraków 2020.
- Wolff L., *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, tłum. T. Bieroń, Kraków 2020.